

Сергій Кононенко

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР І ПОЛІТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

S. Kononenko. Political space and political control. In this article an internal political room of a nation state is regarded as a sphere which is derived from the global geopolitical structure of the world politic. Control over political room of a nation state treated to be one of the main problems facing state policy. Basic strategic imperatives of a middle power with a complex geopolitical environment are studied in particularly.

Політичний простір може витлумачуватися подвійним чином. У вузькому розумінні — це синтез рельєфу й політики; прошарок, в якому географічна та політична структури певної країни накладаються, а ландшафт набуває політичного значення; внутрішньополітичний вимір глобальної геополітичної конфігурації. У широкому розумінні — це вся сфера політики, розглянута під структурно-статичним кутом зору. Простір формується розподілом об'єктів, тобто взаємним розташуванням фізичних мас; географічний простір — взаємним розташуванням (розподілом) геологічних масивів; політичний простір — взаємним розташуванням обсягів владно-силових ресурсів (полосів владно-силової конфігурації), тобто структурою розподілу влади. Політична сфера має свою внутрішню будову — структурну й статичну — і саме ця внутрішня будова може (досить умовно) йме-

уватися політичним простором. Тут також маємо одне з можливих розокремлень між політичною динамікою, що формує політичний час, і політичною статикою, що формує політичний простір, здійснене структурно-функціональним чином¹. Загалом, «політичний простір», в його широкому розумінні, є більше метафорою, ніж категорією. Натомість, «політичний простір», в його вузькому розумінні, є частиною концептуального апарату геополітики.

Дія геополітичних факторів стає відчутною в разі системного замикання політичної сфери, коли для політичних відносин уже не існує вільного простору, на який могла б поширитися взаємодія їх суб'єктів. Тому геополітика і як форма політичних відносин, і як форма пізнання є, за своїм визначенням, глобальною. Дія геополітичних факторів стає відчутною тоді, коли міжнародна політика перетворюється на справді світову, оформлюючись у глобальну систему міжнародних відносин. Саме це системне оформлення й відбулося наприкінці ХІХ і на початку ХХ століть передусім у контексті європейського колоніалізму. Показово, що тоді ж виникли й набули поширення класичні геополітичні доктрини та були сформульовані фундаментальні ідеї геополітики, які до сьогодні залишилися неперевершеними і не зазнали суттєвих змін, опосередковано підтверджуючи константність дії геополітичних факторів.

Світова політика має своє підґрунтя — геополітичну макроструктуру². Остання формується внаслідок накладення складної політичної сфери на складний географічний рельєф. Умовно кажучи, світова імперія на цілковито рівній площині ніколи б не породила геополітичних макроструктур. Таким чином, винятково поєднання складної політичної структури зі складною географічною структурою витворює сферу геополітики як сферу, в якій географічний об'єкт набуває політичного значення. Відповідно й геополітична теорія покликана пояснити характер впливу географічних факторів на політичні відносини — і не більше того³.

Політика формується й визначається не лише власною внутрішньою логікою. Вона перебуває під дією зовнішніх (позаполітичних) детермінуючих факторів і одним з головних серед них є фактор геополітичний. Геополітика як різновид суспільних відносин є формою присутності географії в політиці, а геополітика як теорія є формою концептуалізації цієї присутності.

Світова політика об'єктивно помежована геополітичними лініями поділу, які пролягають між геополітичними формаціями, що разом становлять макроструктурну будову (буквально — підґрунтя) цієї політики. Кожна з таких формацій є унікальною, адже не існує іншого

євразійського земельного масиву (континентальної Євразії), іншого європейського півострова, іншої Середньої Європи, іншої Балто-Чорноморської осі, іншої крайньої землі чи ще двох геополітичних дуг.

Геополітичні макроструктури є одним з трьох різновидів макроструктур, що разом становлять макроструктурну матрицю світової політики. Два інші різновиди — макроструктури цивілізаційні та макроструктури расово-етнічні. Загалом, можна виокремлювати три типи політичних структур: інституційні структури, стратифікаційні структури, макроструктури.

Перший різновид (інституційний) є продуктом конструювання. Інституційні структури виникають внаслідок об'єктивації соціальних знань, постаючи цілком «штучним» і «рукотворним» результатом свідомої діяльності. Вони породжуються соціальною творчістю, тобто розбудовуються, а тому й можуть бути цілком перебудованими. Таким чином, сфера інституцій є найбільш «пластичною» і підлеглою перетворенням. Об'єктивна інституційна будова цілком конвертується у відповідний собі рольовий набір, який є суб'єктивно-мотиваційним виміром політичного інституту. Здійснення інституціоналізованої соціальної практики передбачає виконання відповідних соціальних ролей. Отже, інститут цілковито інтерналізується, перетворюючись у суб'єктивно-мотиваційній площині на відповідний собі рольовий набір.

Стратифікаційні структури є більш об'єктивними, ніж структури інституційні. Вони є історично та структурно усталеним ієрархічним розподілом ресурсів (у разі політичної стратифікації — ресурсів владно-силових), який важко змінити. Такі зміни відбуваються або внаслідок радикальних владно-силових реконфігурацій — воєн та революцій; або внаслідок тривалої соціальної еволюції. Нарешті, стратифікаційні структури лише частково (а не цілковито, як структури інституційні) інтерналізуються у відповідний собі рольовий набір. Належність до вищого чи нижчого соціального прошарку не завжди трансформується у відповідну соціальну роль, а може так і залишитися просто доступом до більшої чи меншої частки суспільних ресурсів. Класовий та груповий егоїзм — небажання виконувати суспільно значущі ролі — доволі часто постає однією з головних причин радикальних перебудов стратифікаційних ієрархій, що відбуваються в процесі воєн та революцій.

Макроструктури (в тому числі геополітичні) є цілком об'єктивними. Вони детермінують політичні відносини з позаполітичних сфер, змінюючись за власною (позаполітичною) логікою. Тому й геополітичні зміни можливі лише як результат зсуву кліматичних поясів

або геологічних реструктуризацій, а не як наслідок тих чи інших політичних перетворень та історичних подій. Політика розгортається в макроструктурній матриці, дія якої константна. Вона замкнена в мережу геополітичних поділів, що зовні визначають політичні відносини та змінюються за власною (позаполітичною) логікою. Макроструктури не можуть бути конвертовані у відповідний собі рольовий набір навіть частково. В суб'єктивно-мотиваційній площині вони набувають форми кодів — геополітичного, расово-етнічного, цивілізаційного. Однак макроструктури мають свій контрфактор, яким є технологія. Саме технологічними засобами макроструктурні поділи можуть бути принаймні частково подолані.

Геополітика виникає в сфері накладення складних міжнародно-політичних відносин на складноструктуровану земну поверхню. Вона (геополітика) за своєю природою є глобальною, адже дія геополітичних факторів стає відчутною тоді, коли формується світова система міжнародної політики і може йтися лише про перерозподіл політичного простору, а не про поширення на нові («вільні») геополітичні обшири. Геополітичне підґрунтя сучасного світу є констеляцією унікальних геополітичних формацій. Світова політика системно охоплює всю складну земну поверхню, надаючи географії політичного значення. Однак глобальна за своєю природою геополітика має і внутрішньополітичний вимір.

Процес виникнення й поширення національних держав як визначальної форми політичної організації майже збігається в історичному часі з процесом формування й утвердження світової системи міжнародних відносин. Оскільки саме в рамках цієї системи дія геополітичних факторів стає відчутною, то й творення національних держав не могло відбуватися поза впливом цих факторів. Кордони національно-державних організацій накладалися на геополітичні лінії поділів та включали в себе частини геополітичних формацій, що сукупно компонують геополітичну макроструктуру сучасної світової політики. Таким чином, геополітика спроектовувалася («віддзеркалювалася») в середину національної держави й національної політичної спільноти, витворюючи окремий вимір геополітичної взаємодії та переносячи до політики внутрішньої всі ті напруження й протистояння, які в політиці міжнародній зумовлюються дією геополітичних факторів.

Національна держава має геополітичне розташування, що визначається тим, до яких геополітичних формацій вона належить та які геополітичні лінії поділу включає чи перетинає своїми кордонами. Таке розташування може бути простим, напівскладним, складним.

Перша макроструктурна ситуація передбачає належність національної держави до однієї геополітичної формації або ж навіть охоплення національно-державними кордонами всієї геополітичної формації, якщо йдеться про державу велику. Друга макроструктурна ситуація передбачає переважну належність до однієї геополітичної формації та часткову причетність до інших. Третя макроструктурна ситуація передбачає одночасну належність до декількох геополітичних формацій, коли державно-адміністративною територією пролягають різні геополітичні лінії поділу, формуючи комплексний національно-політичний простір та генеруючи, зумовлене дією геополітичних факторів, внутрішньополітичне напруження.

Держава зі складним геополітичним розташуванням опиняється у досить небезпечному політичному становищі. Вона може бути розірваною із середини внутрішньою дією глобальних геополітичних факторів, постаючи потенційно розколотою країною. Вона легко перетворюється на предмет зацікавленості та об'єкт зовнішнього впливу інших держав (передусім держав великих). Вона не може здійснювати радикальний та односторонній зовнішньополітичний курс, а також має на порядок більше військово-стратегічних проблем і клопотів. Однак, з іншого боку, національна держава зі складним геополітичним розташуванням отримує макроструктурні передумови як для виваженої та багатовекторної зовнішньої політики, так і для дипломатичного маневру. Нейтралітет є однією з найприйнятніших форм зовнішньополітичної діяльності саме для національних держав зі складним геополітичним розташуванням, особливо коли йдеться про державу малу чи середню.

Зрештою, будь-яка структура є набором можливостей та обмежень. Відповідно, чим складніше геополітичне розташування національної держави, тим більше зовнішньополітичних обмежень та можливостей вона отримує. Однак у разі макроструктур йдеться про потенційні можливості та обмеження. І те, як держава спроможеться скористатися зі свого складного геополітичного розташування, залежатиме лише від неї — від обсягів владно-силових ресурсів у її розпорядженні та ефективності інститутів; від того, наскільки вдало вона контролюватиме свій національний політичний простір та яку форму зовнішньої політики обере.

Статус держави у міжнародних відносинах — держава велика, середня, мала — визначає її спроможність скористатися власним геополітичним розташуванням. Великодержавним акторам властиве зовнішньополітичне прагнення до домінування на максимально цілісних геополітичних масивах, прагнення охопити ці масиви власними

національними кордонами чи принаймні перетворити їх на сферу домінування. Таке прагнення переважно реалізується шляхом експансії, хоча й історичної можливості відмови великої держави від геополітичних царин, які провокують міжнародні суперечки та не можуть бути ефективно контрольовані, також не слід виключати, адже у такий спосіб вона зберігає геополітичну монолітність та послаблює внутрішнє геополітичне напруження. Експансіоністські прагнення великодержавної потуги, в тому числі геополітично зумовлені, можуть або бути стримані іншими великими державами, або модифіковані всією структурою міжнародних відносин (зокрема, в разі їх еволюційного наближення до моделі «світового суспільства»), або підірвані внутрішньополітичною ситуацією. Загалом, можна говорити про спрямування великодержавної зовнішньої політики до перетворення складного геополітичного розташування на просте, що здебільшого досягається шляхом експансії, рідше — шляхом геополітичного відступу.

Середня держава зі складним геополітичним розташуванням також отримує низку макроструктурних обмежень і можливостей для своєї внутрішньої та зовнішньої політик. Такий середньодержавний тип має всі передумови для здійснення комплексної, маневреної та багатовекторної зовнішньополітичної діяльності. Ігнорування середньою державою складності власного геополітичного розташування та реалізація нею односторонніх геостратегічних курсів здебільшого призводить до деформації внутрішньополітичного простору, що згодом підриває й зовнішньополітичний потенціал цього типу держави. Таким чином, нейтралітет може вважатися найприйнятнішою формою зовнішньої політики саме для середніх держав зі складним геополітичним розташуванням. Хоча не слід виключати й можливості приєднання цього типу держави до регіонального блоку, який функціонує на ширшому й ціліснішому геополітичному просторі, що частково компенсує та нейтралізує внутрішні геополітичні напруження середньої держави.

Середня держава зі складним геополітичним розташуванням постає перед проблемою контролю свого внутрішнього політичного простору, що формується проекцією («віддзеркаленням») в середину країни глобальних за своєю природою геополітичних поділів. Найкращі умови для такого контролю складаються тоді, коли внутрішній політичний простір набуває концентричної форми і не містить віддалених територіальних відгалужень та чужорідних анклавів, становлячи «природне ціле»⁴.

Середня держава зі складним геополітичним розташуванням не має достатнього владно-силового потенціалу, аби нейтралізувати чи

принаймні компенсувати цю макроструктурну складність зовнішньо-політичною експансією. Одним зі шляхів досягнення максимально ефективного політичного контролю внутрішньополітичного простору цим середньодержавним типом є шлях самодостатності й розумної автаркії⁵. Занадто відкрита на зовні, а тим більше зовнішньо залежна, середня держава зі складним геополітичним розташуванням може легко перетворитися на об'єкт владно-силових дій великих держав, а її політичний простір на «поле бою» — царину зіткнення великодержавних експансіонізмів.

Політичний контроль складного внутрішнього політичного простору може успішно здійснювати лише сильна держава. Якщо ж потужного (і в сенсі ефективності, й в сенсі легітимізованості) державного механізму не буде створено, то лінії геополітичних поділів, що формують національний політичний простір, перетворюються на лінії політичних розломів. Особливо це стосується тих нових незалежних держав, які, одразу опинившись у складному геополітичному середовищі й об'єктивно отримавши складний внутрішньополітичний простір, ще потребують історичного часу, аби створити сильні державності та укорінитися в цьому середовищі й просторі — «врости у свою землю» чи «заручитись із землею»⁶. Таким чином, успішна розбудова інституційних структур неможлива без врахування макроструктурних поділів. У разі нових незалежних держав, інститути (передусім державні) конструюються, в тому числі, задля політичного контролю політичного простору, і чим складніший цей простір, тим сильнішими мають бути ці інститути.

Політичний контроль складного внутрішньополітичного простору може успішно здійснювати лише те суспільство, яке не уражене соціальною несправедливістю й соціальним розшаруванням, тобто суспільство з відносно низьким профілем соціальної (в тому числі політичної) стратифікації. Нерівномірний розподіл ресурсів між різними сегментами внутрішньополітичного простору може призвести до відпадиння одного з цих сегментів та його наступного приєднання до інших держав або ж до виникнення нової державності.

Високий профіль соціальної стратифікації та соціальне розшарування суттєво ускладнюють політичний контроль складного політичного простору. Розшаровані суспільства неспроможні створити сильну державу — головний інструмент політичного контролю. В таких суспільствах можлива історична ситуація, за якої панівна верхівка ототожнить себе виключно з одним сегментом внутрішньополітичного простору країни, що несе загрозу її розколу чи принаймні деформації цього простору. Розшаровані суспільства є досить зручним

об'єктом дії зовнішніх (переважно великодержавних) сил. Особливо ці сили цікавляться малими та середніми державами зі складним геополітичним розташуванням, позаяк такі держави обіймають ключові геополітичні позиції, що, в разі здобуття політичного контролю над ними, дає можливість суттєво перемножити великодержавну зовнішньополітичну дію. Таким чином, політичний контроль політичного простору країни може здійснюватись іншими (переважно великими) державами. Важливу роль у цьому зовнішньому контролі відіграє панівна олігархічна верхівка, яка, не маючи широкої соціальної бази у власному суспільстві, просто приречена перейти на службу зовнішніх сил. Отже, взаємодія макроструктур та структур стратифікаційних також може мати різні наслідки. Так, поєднання складності внутрішньополітичного простору з високим профілем соціальної стратифікації породжує низку негативних ефектів, які своєю сукупною дією можуть призвести до занепаду й узалежнення держави чи навіть до її розпаду.

В Європі не існує регіонально однорідних країн. Власне, процес творення національних державностей відбувався або шляхом згуртування регіональних (зокрема етнорегіональних) спільнот домінуючим регіоном, або шляхом об'єднання цих спільнот в єдину національну державу. Перший шлях переважно призводив до виникнення унітарних держав, другий — держав федеративних. Відповідно й однією з головних проблем сучасних національних держав є контроль цього регіонального (в тому числі етнорегіонального) розмаїття задля збереження державної цілісності, котра може бути підірваною як із середини, так і ззовні. Саме цей імператив самозбереження спонукає національну державу набувати федеративних чи унітарних форм, комбінувати ці форми або ж змінювати їх. Тому річ не в регіональному розмаїтті, а в спроможності контролювати його засобами державної політики. Таке розмаїття завжди є даністю, натомість сильна національна держава не дається відразу з проголошенням державної незалежності.

Регіональне розмаїття держави має багато джерел, і геополітичне джерело лише одне з них. Проте, якщо йдеться про «політичний простір», то роль геополітики є визначальною. Такий простір формується внаслідок накладення національно-державних кордонів на глобальні геополітичні поділи. Останні постають осями, вздовж яких розташовуються регіони країни, стаючи (в разі складного геополітичного розташування самої держави) причетними до тих геополітичних формацій, які охоплюються національно-державними кордонами.

Україна має складне геополітичне розташування, що робить її політичний простір так само складним, а регіони причетними до тих

геополітичних формацій, частини яких охоплено національно-державними кордонами української державності. Так, регіони Північної України є причетними до геополітичної формації, що простягається від Північно-Східної Європи до Південного Уралу і включає переважно лісові зони. Саме на цих теренах визріли та утвердилися найпотужніші й історично найтриваліші слов'янські державності — російська та польська. Регіони центральної України є причетними до такої геополітичної формації, як Балто-Чорноморська вісь, вздовж якої у свій час розгорталася Київська Русь. Регіони Східної України є причетними до євразійського «земельного масиву» (континентальної Євразії). Регіони Південної України — до геополітичної формації, що включає рівнинні та степові євразійські обшири, які простягаються, в тому числі, через Приазов'я і Причорномор'я аж до Південно-Східної Європи. Саме цими землями різні кочові племена приходили на європейські терени. Нарешті, регіони Західної України є причетними до такої ключової геополітичної формації, як Центральна (Серединна) Європа або ж Міжмор'є. В більшості класичних геополітичних доктрин саме ця формація вважалася ключем до володіння Євразією, а отже, й світом⁷.

Складність політичного простору сучасної України особливо загострює питання політичного контролю цього простору. Українська держава є напівпериферійною середньою державою; новою незалежною державою; державою, в якій посткомуністична трансформація призвела до виникнення олігархічної політичної та економічної систем, а також неефективного, майже делегітимізованого і корумпованого державного механізму. Всі ці характеристики слід перемножити на складність геополітичного розташування України та відповідну складність її політичного простору. Тому на сьогодні зміцнення державного механізму є стратегічним імперативом та умовою виживання української держави, а найприйнятнішою формою її зовнішньої політики є нейтралітет і багатовекторність

Федералізм міг би стати цілком адекватною внутрішньополітичною відповіддю на регіональне розмаїття та складність внутрішньополітичного простору України. Однак — про який федералізм йдеться? Якщо це федералізм добровільний, що ґрунтується на ініціативі самих регіонів та чіткій регіональній ідентичності, то він є безперечним благом і прислужиться зміцненню національної державності. Якщо ж це федералізм вимушений — нав'язаний зі столиці чи спровокований олігархічними кліками — то нічого, окрім розбрату та деформації політичного простору, він не принесе. Нині можна лише констатувати, що регіональний профіль української держави ще не

вимальовався. Зокрема, регіони України не виконали ту політичну роль, яку вони собі привласнили ще на початку сучасного етапу державоутворення. Західні регіони так і не привнесли національної свідомості, і південні та східні так і не стали промислово-технологічним рушієм розвитку країни. Крім того, набув поширення інспірований ззовні етнорегіоналізм. Зокрема, йдеться про штучний поділ України на Схід і Захід, який насправді є поділом цієї формально незалежної держави на дві сфери впливу.

¹ Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Пер. с англ. ред. В. Танчера. — К.: Абрис, 1996. — С. 81–82.

² Арон Р. Мир і війна між націями / Пер. з фр. — К.: Юніверс, 2000. — С. 183, 185.

³ Morgenthau G. J. Politics Among Nations: The Structure for Power and Peace / Hans J. Morgenthau. — Fifth edition, Revised. — N. Y.: Alfred A Knopf, 1973. — P. 164–166.

⁴ Челлен Р. Государство как форма жизни / Пр. с швед. и примеч. А. Исаева; предисл. и примеч. М. В. Ильина. — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 137, 267.

⁵ Там само. — С. 216, 217, 225.

⁶ Там само. — С. 149–150.

⁷ Макиндер Х. Дж. Географическая ось истории / Пер. М. Тимофеев // Сб. «Ассика геополитики, XX век: Сб. / Сост. К. Королев. — М.: АСТ, 2003. — С. 12, 14, 20, 21, 24–27.